

ahol a szem és nyelv bravúrja nem érheti el a történettségét – így mutatkozik meg pusztán ügyességként az, ami pedig máskor a tehetséget mutatja meg.

Persze a világra szegezett tekintet ilyenkor is fontos hiányról tudósít, és ennek paradoxája ugyancsak megejtően érvényesül. Hiszen a varázs mind létében, mind túntében egyként megfoghatatlan, s még sincs ennél fontosabb – és ezt azért pontosan, következetesen és szelíd kíméletlenséggel sugallja szép írásaiban Berniczky Éva.

Nagy András

AZ ERKÖLCS MINT POLITIKAI PROBLÉMA

Kis János: *A politika mint erkölcsi probléma**
Irodalom Kft., 2004. 365 oldal, 2500 Ft

„Jaj, a princípiumok és az aspektusok folyton-folyvást összeütköztek, volt itt bőven ellentmondás, a civil felelősségérzetnek rendkívül nehezevé esett nemcsak az, hogy döntsön és válaszson az ellentétek között, hanem már az is, hogy tisztán elkülönítse és mintegy kipreparálja őket. [...] Itt minden keresztződött és összefonódott, általános volt a káosz és a zűrzavar, s Hans Castorp úgy vélte, kevésbé elkeseredetten vitatkoznának az ellenfelek, ha ez a káosz nem nyomná a lelkiüket vita közben is.”

(Thomas Mann: A VARÁZSHEGY)

Kis Jánossal egyetértek: „...a politika rosszabb, kevésbé elfogadható tevékenység volna, ha nem foglalná magában az erkölcsi kérdések nyilvános megvitását” (131.). Egyetértésem tovább is terjed. Magától értetődőnek, a tapasztalatok által igazoltak tartom, hogy léteznek, létezniük kell olyan szokásoknak és olyan szabályoknak, amelyek a „törvény által megengedett cselekedetek körét szűkítik tovább” (118.), s tekintenek megengedhetetlenek, elítélendőnek olyan cselekedeteket, magatartásformákat, vé-

leményeket és gondolatokat is, amelyek nem jogellenesek. A jog normarendszere mellett más normarendszerek is léteznek; ki vitathatná, hogy az erkölcs, az ízlés, az illem, egy-egy szakma szabályai ugyancsak alkalmazhatók az emberi cselekedetekre, mert – saját érvényességi körükben – szintűgy érvényesek. Az állampolgárok, a politikusok naponta tapasztalhatják, hogy az erkölcs, az illem szabályait alkalmazzzák is cselekedeteik megítélésére.

Miért volna a politikus mint cselekvő ember kivétel? Miért ne lehetne éppen rajta az erkölcs, az ízlés, az illem, a „szakma” szabályait számon kérni? A hatalom birtokosával szemben megfogalmazott legitimitásigény ősrégi követelménye az idoneitás. Az alkalmasság feltételei között régóta ott szerepelnek a nemegyszer tételesen is felsorolt „erények”, közöttük erkölcsi követelmények. Amennyiben tehát az erkölcs és a politika különbözőségét kimondó „elválasztástézis” így szól: „...úgy helyes, ha a demokratikus politika szereplőim csak olyan erkölcsi követelményeket kérnek számon, melyek törvénybe vannak rögzítve”, vagy hogy „...legyen a közszereplők publikus, politikai tevékenységének erkölcsi megítélése is magánügy” (14.), akkor elutasításával fenntartások nélkül egyetértek. Némi – később részletezendő – módosításokkal ugyan, de magam is úgy vélem: „A demokratikus köztársaság nem attól lesz valamennyi polgárának köztársasága, hogy minden oldal lemond a nyilvános erkölcsi ütelkezésről, hanem attól, hogy amire felháborodás és harag a helyénvaló válasz, azt a mértékadó többség felháborodással és haraggal utasítja el. Nem a politika erkölcsmentesítése hiányzik a harmadik köztársaságnak, hanem az, hogy megszilárduljon a politikai morál minimuma, melyet senki nem sérthet meg konzekvenciák nélkül.” (15.)

A magam részéről még a szigorúbb fogalmazásra is hajlamos volnék. Kívánatosnak tartanám, hogy ne csupán egy „morális minimum”, hanem az erkölcs összes szabályának és minden más normarendszer szabályainak megsértése vonjon maga után konzekvenciákat. Ha mulatságosan hangzik is, azt óhajtom: jogszerű, erkölcsös, ízléses, illedelmes, valamint célszerű, hatékony, költségtakarékos, egyszerű „professzionális” is legyen Magyarországon a politika. És mivel ezt óhajtom, értelemszerűen elfogadom, hogy a politikai cselekvés, a politikus tevékenységének minősége megítélhető és megítélendő nemcsak a jog, hanem az er-

* A könyv méltatására visszatérünk. – A szerk.

kölcs, az ízlés, valamint a „politikusi szakszerűség” mércéjével is.

Az „elválasztástézis” másik értelme

De vajon csak az imént idézett módon értelmezhető-e az „elválasztás tézise”? Vagy más-ként feltéve a kérdést: a politika és az erkölcs *megkülönböztetése* egyszersmind az erkölcsnek a politikából való kitéssékelését jelenti? Ha azt állítjuk, hogy a „politikái” mint cselekvés- és gondolkodásmód, a politikum mint a társadalom egyik alrendszere, illetve az „erkölcsös/erkölcstelen” mint ítélet, az erkölcs mint normarendszer strukturálisan és funkcionálisan is más természetű jelenségek, állítjuk-e egyszersmind azt is, hogy a politikában az erkölcsnek nincs, nem lehet szerepe? Számomra nyilvánvaló, hogy nem. Hiszen csupán ennyit mondunk: a cselekvés és a hozzá kapcsolódó intézményi működés különbözik a cselekvések szabályozására hivatott normarendszerektől és azok alkalmazásától, az ítélet megalkotásától, a politika és az erkölcs esetében csakúgy, mint más cselekvésformák és más normarendszerek összekapcsolásakor. A politikus – miként a gazdasági, művészi vagy bármilyen más tevékenységet folytató ember – cselekedetei megítélhetők és megítélendők minden létező normarendszer szabályai alapján, de aligha hihetnénk, hogy levezethetők, megérthetők, leírhatók is volnának egyszersmind a normarendszerekből. Különbséget tehetünk, különbséget kell tennünk erkölcsös és erkölcstelen, jogszerű és jogszerűtlen, ízléses és ízléstelen politikai magatartás között, ám ezáltal még nem írjuk le, nem értettük meg összes sajátosságát. Nem válaszoltunk a „mi a politika?”, a „mi a politikai?” kérdésre, miként nem válaszoltunk meg a „mi a gazdaság?”, „mi a művészet?”, „mi a szerelem?” kérdését sem azzal, ha a gazdaság, a művészet, a szerelem tartományaiban zajló cselekvések kapcsán fogalmazzuk meg erkölcsi, jogi, ízlésbeli ítéleteinket. Bizony, el kell választani előbb a „mi a politika?” és a „mi az erkölcs?” kérdését, hogy aztán egymásra vonatkoztathassuk őket.

Kis János jól látja: Max Weber nem az elsőként idézett értelmet adja az „elválasztástézisnek”. Valóban nem azt állítja, hogy az erkölcs illetéktelen volna a politikában, és azt sem, hogy volna valamiféle csak a politikában illetékes erkölcs (a „felelősségetika”) és valamifé-

le a politikában nem illetékes erkölcs (az „érzületetika”). Azt viszont igen, hogy a politika sajátos hivatás, amely különbözik más tevékenységektől és cselekvési módoktól. Hogy Weber példájánál maradjunk, a tudományos tevékenységtől, vagy hogy Kis Jánosra hivatkozunk, az erkölctől, az erkölcsi megítéléstől. Továbbá egy gyakorlathoz kapcsolódó tevékenységről van szó, amelynek indítékai és céljai, eszközei, mechanizmusai nem, de legalábbis nem közvetlenül az erkölcsből vagy valamely más normarendszerekből származnak. Ugyanúgy egyébként, miként más gyakorlati tevékenységnél történik. Szükségletek, érdekek és értékvalasztások mozgatják, indukálják eme tevékenységet is, akár a többit, és ahhoz, hogy eredményes legyen, a körülményekre, mint a cselekvés feltételeire vonatkozó tudás, eszközök birtoklása szükséges. A normák „csupán” szabályozzák, korlátozzák a célkitűzést, az eljárásmodokat és az eszközhasználatot, illetve a megítélés mércéiként jutnak szerephez.

Azt hiszem, az ekként felfogott „elválasztástézis” tartható. Kis János könyve számomra nem bizonyította be, hogy ebben az értelemben a politika és az erkölcs nem választható el egymástól. Már hogyne volna elválasztható, sőt elválasztandó, amikor különböző jelenségekről van szó. Ezért látom hibásnak a könyv címében megjelölt kiindulópontot. Mi a politika mint erkölcsi probléma? Mi lehet bármely tevékenység – a gazdaság, a művészet, a tudomány, a szerelem – mint erkölcsi probléma? Mennyit és mit tudhatunk meg e kérdésfeltevést követő vizsgálat eredményeképpen e tevékenységformák és jelenségek mibenlétéről? Vajon mennyivel „értelmesebb” az „erkölcsös-e a politika” kérdése az „erkölcsös-e a szerelem” kérdésénél?

Morálfilozófia, politikaelmélet vagy gyakorlati politika?

De tényleg ekként vizsgálja-e a politikát e könyv? – vetődik fel bennünk újra és újra a kérdés a szöveg olvastán. Vajon egy etikára alapozott politikaelméleti mű, metán egy, a politikára alkalmazható etikai rendszer létrehozásának szándéka vezérel-e a szerzőt? Vajon nem olvassuk-e félre ezt a könyvet, ha a cím után indulva a „mi az erkölcs?”, illetve a „mi a politika?” kérdésre adott válaszokat keressük benne? Kétségtelen, találunk benne igen érde-

kes és alapos morálfilozófiai, filozófiatörténeti, politikaelméleti és elméletörténeti fejtegetéseket. A függeléként csatolt, Max Weberrel, Lukács Györggyel és Václav Havellel foglalkozó három esszé például nagyon informatív és tanulságos. Mégis úgy gondoljuk, hogy nem a morálfilozófia vagy a politikatudomány kérdésfeltevése, hanem a politikai cselekvés szempontjai szervezik a művet. A szerzőt a „mi a teendő?” problémája foglalkoztatja, ami tudvalevően nem a teória, hanem a gyakorlati tevékenységként felfogott politika kiindulópontja.

A könyv a politikai cselekvés jegyében kezdődik, és ekként végződik. A gondolat sor egy politikai mulasztás számonkérésével indul (Medgyessyt a D–209-es ügyben elkövetett vétségéért, az elhallgatásért a kormánypárti politikusoknak távozásra kellett volna bírniuk minden más megfontolás ellenére is), a befejező mondat pedig a szerző által helyesnek gondolt politikai gyakorlatot jellemzi. Havel „*lélegzetelállító fordulatát*” összegezve írja: „*A »politikaellenes politika« nem volt tovább folytatható. Megkezdődött a kísérletezés egy olyan politikával, mely tudatosan belül marad a liberális demokrácia keretein, és mégis megőrzi a személyes felelősségvállalás erkölcsi méltóságát.*” (363.) Azt hiszem, Kis könyve eme „kísérletezés” terméke. Törekvés egy olyan politikai gyakorlat létrehozására, amely „*belül marad a liberális demokrácia keretein*”, és amelyben érvényesülnek azok az erkölcsi normák, amelyek helyesnek gondol el.

A szándék tiszteletre méltó. Ki az, aki nem szeretné, hogy az erkölcsi – és a többi – normák érvényesüljenek? Ki az, aki nem válna a liberális demokrácia hívévé, ha bizonyossá lenne: ezek a keretek biztosítják leginkább a jog, az erkölcs, az ízlés szabályainak az érvényesülését? Ki ne szeretne oly körülményeket, amelyek közt – miként Kant fogalmazta volt – az ördögök is angyalként élnének? Minden irónia nélkül mondom: a szándék végtelenül nemes. De nézzük az eredményt. Milyen lenne az a politika – mint gyakorlat és mint intézményrendszer – és milyen lenne az az erkölcs – mint normarendszer és mint a normák érvényesítését biztosító intézményrendszer – amely e szándékot valóra váltaná?

Kis Jánosnak igaza van: demokratikus körülmények között akkor lehet erkölcsössé, erkölcsösebbé tenni a „politikát” – értsd ebben az értelemben: a politikusok, a „vezetők” tevékeny-

ségét –, ha a „vezetettek” ezt kikényszerítik. De hogyan válhatnak a „vezetettek” alkalmassá e feladat teljesítésére? Könyve valójában e kérdésre keresi a választ. Miként ő fogalmaz: „*Tanulmányom végső kérdése az lesz, hogy – demokratikus rendszerekben – miként alakítja a vezetők erkölcsi mozgásterét a vezetettek magatartása, és hogy milyen normatív konzekvenciák származnak ebből magukra a vezetettek nézve.*” (23.) A kérdésfeltevés fontos problémára irányul. Valóban, aligha volna elégséges a „vezetőknek” az erkölcstről papolni; a vezetők esetleges „erkölcsi méltósága” mellett a „vezetettek” magatartása lehet az, ami az erkölcsi normák betartását a politikában is biztosíthatja. Igaza van Kis Jánosnak: a normákhoz szankcióknak kell társulniuk. Demokratikus körülmények között a szankciókat végső soron senki más, mint a „vezetettek” alkalmazhatják. Szavazataikkal ők döntenek el, hogy kik lehetnek a „vezetés” értelmében felfogott politika meghatározó szereplői.

De hogyan lehetséges ez? Melyek azok az erkölcsi normák, amelyeknek érvényesülniük kell, melyek azok a szankciók, amelyekkel kikényszerítésük megtörténhet, milyen eljárásban történhet a normasértés megállapítása, a büntetés kiszabása? Különbözik-e ebből a szempontból a politika más tevékenységformáktól; van-e valamiféle lényegi specifikuma, amelyből akár a normákra, akár érvényesítésükre nézve lényegi különbségek következnek?

A normaalkotás és -érvényesítés mint probléma

Kezdjük utóbbi kérdésünkkel. Gondolom, Kis János sem vitatná, hogy az „elválasztás” első értelmezése más tevékenységformák esetében sem elfogadható. Miért ne kérhetnénk számon a törvények mellett az „erkölcs parancsait” a gazdasági vagy bármilyen más tevékenység kapcsán? A „mindent szabad, amit a törvény nem tilt” elve a jogi megítélés körét határozza meg; az erkölcsi megítélés minden cselekvési tartományban alkalmazhat és alkalmaz a jognál „szigorúbb” normákat. Nemcsak a politikában, hanem a „mindennapok” területén is: a gazdaságban, a házasságban, a tudományban, az újságírásban és így tovább. A normák érvényesítése, az ítéletalkotás, a szankcionálás sem mutat felvi különbségeket. Gondolom, azt sem állítja, hogy e területeken az

erkölcsi normák valóban „*magától értetődő módon uralkodnának*” (23.). A szabályok betartását ez esetben is a „közvélemény” kényszeríti ki, és a szankciók sem nagyon különböznek: az elutasítás, a megvetés, a kiközösítés. Azt hiszem, az erkölcsi normák érvényesítésének problémái nem az alkalmazás területétől függenek; legalábbis nagyjából nem a politika sajátosságából következnek. Nehézségek más cselekvésformák esetében is jelentések; egyfelől a norma és a cselekvés eltérő volta, másfelől a normarendszerek különbözősége miatt.

Mindannyian tapasztaljuk, hogy nemcsak az erkölcsi normák érvényesítése jelent gondot minden társadalomban, hanem a jogi normáké is. És nemcsak „technikai értelemben” – a bűnöst fel kell kutatni, a bizonyítékokat meg kell találni –, hanem általánosabb, elméleti értelemben is. Hiszen a törvény szükségképpen általános, a megítélendő cselekvés viszont mindig egyedi. Az emberölést a törvény egyértelműen és világosan tiltja. És mégis: a bíróság ítélete a legszigorúbb büntetéstől akár a felmentésig terjedhet a „jogeset” egységisége szerint. Előfordulhat, hogy az emberölés egyenesen jogszabályban előírt kötelesség. A rendőrnek kötelessége a fegyverhasználat, ha csak így tud megakadályozni egy súlyosabb esetet, például a tűz életének kioltását. Miben különbözik ettől az erkölcsi normák alkalmazása? A hazugság, az elhallgatás erkölcsi véték. És minden hazugságot egyformán ítélünk meg? Egyforma szankcióval sújtjuk mindegyiket? Nem mondhatjuk-e, hogy a hazugság, az elhallgatás néha kötelesség? Az egyedi esetre vonatkoztatás nélkül az erkölcsi ítélet sem szabható ki. Aligha hinném, hogy a két normarendszer érvényesítésének, alkalmazásának nehézségei olyan nagyon eltérőek volnának, noha a két normarendszer lényegi pontokban különbözik egymástól.

A „joguralomtézis” két értelmezése

Miben áll akkor az erkölcsi normák érvényesítésének különossége a jogi normákhoz képest bármely területen, így a politikában is? Nagyon egyszerűen fogalmazva: azokban a sajátosságokban, amelyek a két normarendszert, a normák érvényesítését szolgáló szankciókat és eljárásokat megkülönböztetik.

Kis János az „elválasztástézis” álláspontja melletti érveket vizsgálva nem vitatja, hogy a

jog és az erkölcs néhány ponton különbözik egymástól. Elfogadja, hogy az erkölcsi követelmények módosulnak a jogszabállyá formálás következtében, hogy az erkölcsi kívánalmak – szemben az egyértelműsége törekvő jogi normákkal – „bizonytalan körvonalúak”. Tudja, hogy – eltérően a törvénykönyvbe rögzített és az állam területén mindenki számára egyaránt kötelező jogszabályoktól, az ebben az értelemben „monista” jogrendtől – az erkölcsi rend „pluralista”. Nem vitatja a „joguralom” tézisének kiindulópontját sem, azt ugyanis, hogy az erkölcs a jogtól különböző szabályzórendszer. „...*a modern társadalmak pluralisták, azaz a vallási hit, a világnézeti meggyőződés és az életmódokra vonatkozó felfogás terén mélyen megosztottak. Ilyen társadalmakban számos erkölcsi kérdés merül fel, melyekről két ember a centrális kérdésekben is homlokegyenest ellenkező ítéletet alkot... Ezek súlyos nézeteltérések. A vita mindkét oldalon nagy szenvedélyeket, erős érzelmeket mozgósít, és nem állnak rendelkezésre perdöntő érvek, melyeket csak jóhiszeműen és gondosan fontolóra kell venni, hogy az egyik oldal kénytelen legyen földadni az álláspontját. Az ilyen vita rövid távon akkor sem juthat nyugvópontra, ha senki sem zárkózik el az álláspontját fenyegető bizonyítékok jóhiszemű végiggondolása elől.*”

Ha jól értem, elfogadja a jog sajátosságainak a jog funkciójából való levezetését is: „*Ezért aztán ha mindenki a saját erkölcsi meggyőződését követné mindenki mással szemben, az eredmény az erősek uralma vagy zűrzavar és polgárháború. Ahol azonban létezik jogrend, ott léteznek döntési eljárások, amelyek közömbösek a döntés tartalma iránt, s amelyeket követve meghatározható, hogy a vitatott kérdésekben mi a mindenki számára kötelező szabály. Demokratikus jogállamban az uralkodó eljárás abban áll, hogy a polgárok képviselőket választanak, akik törvényt hoznak; ha a jogalkotás folyamatában minden oldal szót kapott, és minden érvet tisztességesen figyelembe vettek, akkor a kisebbség tudomásul veszi, hogy bármi legyen a törvény, az mindenkire egyformán vonatkozik, az állam pedig mindenkin a törvényt és csakis a törvényt kéri számon. Ilyen megfontolások lappangnak a bírói gyakorlat hátterében, és az analógia azt sugallja, hogy ezek adhatnak igazolást az erkölcs és a politika elválasztására is.*”

De – teszi fel a kérdést – „...*indokolt-e egészen eddig a pontig követni az analógiát?*” Válasza így hangzik: „*A joguralom elvei arra vonatkoznak,*

hogy az állam mi módon járhat el az autoritásának alávetett emberekkel szemben. A belőlük levont megállapítások azt mondják ki, hogy az állam a csak a mindenkire egyformán kötelező törvényt alkalmazhatja, hogy az igazságszolgáltatás útján csak a törvény megsértését lehet büntetni. A politikai folyamatoknak azonban az állam nem az egyedüli szereplője. A politikai tetteknek nem csak jogi úton kikényszeríthető következményeik vannak.” (30–32.)

Ez természetesen igaz. El sem képzelhető olyan politikai – de azt hiszem, semmilyen – tett, amelynek csak jogi úton kikényszeríthető következményei lennének. Ha a „joguralomtézis” valóban csak ennyit mondana, ha a társadalmi együttélés szabályozását, a politikai rendszer működését illetően semmi további mondandója nem volna, akkor tényleg felülvizgálatra szorulna. De véleményem szerint ennél többet mond, bármilyen kontextusban van is jelen. Akkor is, amikor az abszolutista államhoz, és akkor is, amikor a liberális demokráciához kötődik.

Az első esetben azzal mond többet, hogy a törvényt nemcsak mindenkire, hanem *mindenre* – vagy majdnem mindenre – kiterjeszti, vélvén: a „zűrzavarnak és polgárháborúnak” csak az emberi viszonyok összességének, de legalábbis nagy részének állami szabályozása vethet véget. E politikai konstrukcióban minden norma, de legalábbis minden fontosnak tekintett norma „törvényé”, állami kényszereszközeivel érvényesített szabállyá válik, az erkölcsi szabályoktól az illemszabályokig. Tessék megnézni például Kollonich Lipót *„Einrichtungswerkjét”* vagy II. József többkeznyi rendeletét. Itt tényleg a „csak azt szabad, amit a törvény megenged” elve érvényesül. A főszabály minden normarendszer „eljogiasítása”, minden szabály jogszabállyá változtatása. Ez az állam onnipotens és omnikompetens.

A második eset egy ellentétes elv, a szabadság elvének elfogadásával foglal többet magába. A szabadsággal összekapcsolt „joguralomtézis” csíkján bánik a törvényi szabályozással; szabadnak – azaz a jog által nem szabályozottnak – hagyva a társadalmi létezés, az emberi tevékenység széles tartományait. A „mindent szabad, amit a törvény nem tilt” elve szélesre nyitotta a törvény által nem korlátozott tevékenységek körét. Iparszabadság, a tulajdon szabadsága, a forgalom szabadsága, a vallás szabadsága, a vélemény szabadsága, a

szólás szabadsága – hangzott a joguralom jel-szavával összekapcsolt követelés, amely egyfelől valóban azt jelentette, hogy a törvény „mindenkire egyformán vonatkozik”, de egyszersmind azt is, hogy „az állam mindenkin a törvényt és *csakis a törvényt* kéri számon”. A joguralom eme másik variánsa az állam – és ezáltal a jog – korlátozott voltát is kimondja. Mert ahol szabadság van, ott az államnak nincs semmi keresnivalója; ahol az államnak nincs befolyása, ott a jognak nem lehet érvényessége.

A korlátozott állam koncepciójához kötődő „joguralomtézis” azt viszont nem mondja, hogy más szabályok nincsenek. Sőt, feltételezi létüket és érvényességüket, hiszen ezért mondhat le a szabályozásról. Azt sem mondja, hogy más szabályokat nem kérhetnek számon egymáson az emberek. Sőt, feltételezi, hogy ezt mindenki megteszi, mert érdekében áll, és mert értelmes, emberhez illő viselkedésre képes lény, akinek van erkölcsé, ízlése, nem szorul rá mindenben az állam gyámkodására. Csupán ennyit mond tehát: állami kényszereszközök – beleértve a fizikai erőszakot is – kizárólag jogi normák érvényesítésére használhatók, és természetesen csak az e feladatra létrehozott, szigorú eljárási szabályok szerint működő intézményrendszer, az erre felhatalmazott személyek közvetítésével. A bűnösséget – egyes esetekben a bűntelenséget – csak a bíróság állapíthatja meg; jogerős, tehát végrehajtható ítéletet csak a megszabott kritériumoknak megfelelő személyek mondhatnak ki. Sokan mondják éppen ennek következtében, hogy a bíróságok nem is igazságot, hanem jogot szolgáltatnak.

Mi tagadás, van igazságuk ebben. Mert – hogy egy ősrégi példát idézzek fel – mit kezdünk azzal az eljárási szabállyal, miszerint tanú és bíró nem lehet ugyanaz a személy. Werbőczy e tételt egy történettel szemléltette, s a következtetést ekként vonta le: a kijelölt bírónak, aki saját szemével látta a vádlott által elkövetett gyilkosságot, választania kell. Vagy elfogadja a bíró szerepét, akkor az ítélet meghozatalakor nem tekintheti bizonyítéknak saját érzékelését. S bizony, ha más bizonyíték nem áll rendelkezésére, a vádlottat, akinek bűnösségéről magánemberként meg van győződve, fel kell mentenie a vád alól. Vagy pedig tanúskodni fog; ekkor viszont le kell mondania arról, hogy ő mondja ki az ítéletet.

A „józan észnek” is, a „bűnért bűnhődni kell” erkölcsi parancsnak is kétségtelenül elmentmond ez a szabály. De gondoljuk el e szabály megszüntetésének következményeit. Eleget az olyan igazságszolgáltatási rendszerek gyakorlatára emlékezni, ahol a vád és az ítélet azonos volt, ahol az állítás és a bizonyítás nem különbözött, ahol az ügyész, az ügyvéd, a tanú és a bíró szerepe nem volt elválasztva egymástól. Ott ugyebár az igazság akadály nélkül érvényesült...

Kis János tudja ezt. Ennek megfelelően természetesen különbséget tesz a jogi és az erkölcsi normák érvényesítésének lehetőségei között a politikai cselekvéseket illetően. Valóban eltér a tartalma az általa megfogalmazott két állításnak; más jelent, ha azt mondjuk: „*Az állam a törvény és csakis a törvény betartását kérheti számon az autoritásának alárendelt személyeken, így a politikai vezetőkön is*”, mint ha ezt: „*A politikai küzdelmek résztvevői a törvényt és csakis a törvényt kérhetik számon egymáson, így a politikai vezetőkön is*” (33.). Igen. A politikai küzdelmek résztvevői – éppúgy, mint bármely társas viszonyban álló emberek – más szabályokat is számon kérhetnek egymástól, akár törvényekben rögzített eljárási szabályok nélkül is.

A kérdés tehát – legalábbis szerintem – nem az, hogy a politikai küzdelmek szereplői számon kérhetnek-e egymáson más normákat is, mint a törvényeket. A magam részéről ezt olyanra természetesen találok, hogy tagadását képtelenségnek tartanám. Az „elválasztás-tézis” emez értelmezésének megítélésében Kis János álláspontja semmiben sem különbözik az enyémtől. Így más kérdést kell feltenni: mi a különbség a jog és az erkölcs mint norma-rendszer között, és mi következik e különbségből a politikai folyamatok befolyásolására nézve? Vagyis az írásom blickfangosnak szánt címét pontosítva: mi a jogi és mi az erkölcsi **ítélkezés**, mi a jogi és mi az erkölcsi normák **érvényesítése** mint politikai probléma.

Az ítékezés mint politikai probléma

Azonosságok természetesen itt is vannak. A politikusi cselekvés megítélhető mind a jog, mind az erkölcs normái alapján, ekként a jog és az erkölcs alkalmazása egyaránt az ítékezés. Továbbá: mind a jogrend, mind az „erkölcsi rend” módosítása lehet célja, „tárgya” a politikai cselekvésnek. Szakpolitikaként is létezik a

jogpolitika, amely a jogi normák, a jogrendszer bizonyos elemeinek kiegészítését, javítását, működésének befolyásolását célozza. A jog határai nem mozdíthatatlanok jogállami keretek között sem; bizonyos megfontolásokból lehetséges e határok tágítása, akár bizonyos cselekedetek „kriminalizálása” és persze szűkítése is, a dereguláció, a dekriminalizáció. Miért ne gondolhatnák, hogy létezik „erkölcspolitika” is, amely az erkölcsi normák tartalmának, értelmezésének, alkalmazásának befolyásolására törekszik? Hogy Kis János szavait használjuk: miért is ne lehetne célja egy politikai mozgalomnak, hogy ilyen és ne másilyen erkölcsi normákat szilárdítson „szokássá” vagy éppen jogszabállyá?

De különbségek is léteznek, például a jogrend szigorúan őrzött „monizmusából”, illetve az erkölcs – a „korlátozott államban” ugyancsak szigorúan őrzött – pluralizmusából következően. Az államnak mindkét irányban vannak teendői. Egyfelől mindent meg kell tennie azért, hogy a törvényeket mindenhol és mindenki vonatkozásában ugyanúgy értelmezzék és alkalmazzák. Tudjuk, intézmények és szabályok születtek e célból: a bíróságok többfokozatúak, a Legfelső Bíróságnak – bizonyos esetekben az Alkotmánybíróságnak – megvan a felhatalmazása arra, hogy az egységes jogértelmezést biztosítsa. Másfelől az állam kötelessége a „szabadságok” védelmében. Meg kell akadályoznia, hogy bárki vagy bármely intézmény monopolizálhassa az erkölcsi ítélkézt, illetve, hogy erőszak alkalmazásával szerezzon érvényt döntésének, függetlenül annak igazságtartalmától. Ugyanakkor az állam nem léphet fel döntőbíróként erkölcsi kérdésekben, ha erre nincs jogszabály. Vagyis semlegesnek kell lennie az erkölccsel szemben, miként nem lehet ízlése, világnézete, politikai meggyőződése sem.

Kis János nem csak tudja ezt, de emez elvek szerint cselekszik is. Emlékezetes példája ennek, amikor a „szabadságok” védelmében lépett fel az ún. „gyűlöletbeszéd” tiltását célzó törvénytervezet ellenében. Mi sem természetesebb tehát, hogy a politika erkölcsössé tételére irányuló törekvésében nem az erkölcs „álamosítására”, nem az általa helyesnek ismert erkölcsi normák jogszabályokká változtatására, az erkölcs „eljogiasítására” – így voltaképpen megsemmisítésére – törekszik.

Ha nem az állam, ha nem a jog biztosíthatja az erkölcs uralmát, de legalábbis nagyobb befolyását a politika fölött, akkor viszont mi? – találja szembe magát a kérdéssel az, aki egyfelől elutasítja az erkölcs „államosítását”, másfelől pedig kevésnek, esetleg tévútra vezetőnek tartja a moralizálást, a „profétáldokást”.

Számomra nagyon rokonszenves, hogy a mai magyar közbeszédet uraló „politikaellenességgel” szemben Kis Jánosnak van bátorsága a politika értékességét hangsúlyozni. Mélységesen egyetértek a szerző által „politikai populizmusként” meghatározott beszédmód és magatartás bírálatával, amely „a »politikai« jelzöt megbélyegzésre” használja, mondván: „ő kizárólag »szakmai« szempontokat követ, ellenfeléről pedig azt, hogy »politizál«”. Következtetését is osztom: „Míntha a lehetséges közcélok közti választás – a politika tárgya – nem politikai feladat volna...” (301.) Igen. Történeti tapasztalataink alapján azt sajnos nem állíthatjuk, hogy társadalmi létezés nem lehetséges politika nélkül – hiszen a diktatúrákat voltaképpen a politika „technikizálásának”, megszüntetésének tekinthetjük. Azt azonban bizonyosan mondhatjuk, hogy a demokráciának egyetlen formája sem létezhet politika nélkül. Hogy populizmus-e minden politikaellenesség, azt persze nem gondolom, ám azt igen, hogy a politikaellenesség és a demokratikus elkötelezettség kizárják egymást.

Kis János tehát politikai kérdésnek, a politika kérdésének tartja az erkölcs érvényesülésének problémáját. A harmadik köztársaság „morális válságként” definiált krízisének (302.) kérdésére értelemszerűen politikai választ keres.

Az erkölcsi ítélkezés mint az erkölcs politikai instrumentalizációja

Nézzük ezek után a „mi a teendő?” kérdésre adott választát. Előre jelzem: itt találok a legtöbb, számomra nem elfogadható állítást. És most nem a politikai tartalomra utalok. Kétségtelen, politikai elképzeléseink, álláspontunk, a magyarszági politikai folyamatokra vonatkozó ítéleteink sokban eltérnek egymástól, ám ezek megvitatását nem tartom lényegesnek e könyvről írván. Politológusként próbálom értelmezni állításait, arra törekedve, hogy kritikai megjegyzéseimet ne politikai megfontolások diktálják.

E jórészt morálfilozófiai és politikaelméleti fejtegetésekben rejlő politikai program ki-

hámozása persze nemcsak nehéz, hanem kockázatos vállalkozás is. Mégsem térhetünk ki előle, már csak a kutatói lelkiismeret parancsára sem. Ha számunkra ekként nyílik meg a könyv, tisztességgel nem tehetünk mást, mint hogy politikai programként (is) olvassuk. Nem állítva persze, hogy a szerző szándéka is ez (és csupán ennyi) volt, és azt sem, hogy más olvasat nem lehetséges.

Lássuk tehát a művet szervező politikai programot, Kis János Havel „*lélegzetelállító fordulatát*” jellemző szavaival szólva azt a kísérletet, amely szakít mind az „*erkölcstől mentesített*”, mind a „*politikaellenes*” politikával. Amely tehát összekapcsolja az erkölcsöt és a politikát.

E politika leírása során két kategória értelmezése elkerülhetetlen. Mit jelent az „erkölcs” és mit jelent a „politika” ebben a sajátos szimbiozisban, egy politikai irányzat megalapozását, esetleg egy politikai irányzat politikai gyakorlatának megváltoztatását célzó programban? Véleményem szerint nem csak teoretikus kérdéssről van szó. Én úgy tapasztalom kutatásaim alapján, hogy a politikafelfogásnak politikai jelentősége van: nagyon fontos előfeltévésként kihat a politikai program tartalmára is.

Ha jól értem, a politikával összekapcsolt erkölcs Kis János értelmezésében nemcsak szabályozórendszer, amely korlátozza a politikai gyakorlatot, előírva, megengedve és tiltva magatartásformákat, hanem olyan értékegyüttes, amely a politikai célokat is meghatározza. „*Erkölcsei kérdéseket vetnek föl továbbá az alkotmányos keretek közt kitzűzhető politikai célok*” – írja. „*Például... bár nem csak erkölcsi kérdés, azonban erkölcsi kérdés is, hogy mennyit von el az állam közös felhasználásra, és mennyit hagy a magánszemélyek kezében, továbbá hogy mi módon osztja el a közkiadások terheit a társadalom különböző csoportjai között.*” (30.)

Igen, ez így van, egy kis pontosítással. A politikai célok kitzűzésével kapcsolatban valóban fel szoktak vetni erkölcsi kérdéseket, miként a költségvetés megalkotása során, sőt a morális meggondolások igen gyakran szerephez jutnak a politikai döntésekben is. Ám a „mi a helyes?”, a „mi az igazságos?” kérdésre általában egymással szemben álló válaszok születnek. Nem azon szoktak vitatkozni, hogy legyen-e igazságos a költségvetés, hanem azon, mi az „igazságos”. Részben az eltérő érték-választások, részben pedig a szemben álló érdekek kifejeződéseiként. Egy plurális társada-

lomban ez nem is lehet másként, hiszen a pártok éppen ilyen különbözőségeiből keletkeznek. Lennének tehát „erkölcsös” pártok és „erkölcstelenek”? A politikai vitában ilyen állítások, sejtetések sokszor megjelennek, de egy ilyesfajta megkülönböztetés – legalábbis az esetek túlnyomó részében – aligha alkalmas az egyes politikai irányzatok közötti különbségek leírására. Egy politológus, egy történész számára semmiképp. És ha csak a költségvetésről, az érdekekről volna szó! Ebben az esetben ugyanis még elképzelhető a kölcsönös belátáson alapuló „igazságos” kompromisszum. De mi volna az „igazságos”, az „erkölcsös” választás az értékek, értékrendek ütközésekor? Ne legyenek kétségeink: minden csoport képe lenne megindokolni értékválasztását, érvelni saját igazsága mellett, ha tetszik, bizonyítani morális fölényét ellenfelével szemben.

Mi lenne ilyen esetekben a Kis János által megoldásként ajánlott „erkölcsi minimum”? A tézist így fogalmazza meg: „*Léteznek a demokratikus politikának erkölcsi normái, melyeket mindenki köteles megtartani, aki egyáltalán részt kíván venni a közhatalom gyakorlásában és a közhatalmi tisztiségekért viselt versenyben. Az ilyen normák megsértése indokoltta teszi a követelést, hogy a normaszegő távozzon hivatalából.*” (147.)

Erkölcsi tartalmat vagy eljárási szabályokat foglal magában ez a minimum? Ha erkölcsi tartalmat is, mit? Tartalmaz-e feltétlen parancsot a költségvetés összeállítására? Következik-e belőle válasz az abortusz tiltására vagy engedélyezésére? Továbbá: hogyan jön létre, hisz – mint a szerző is figyelmeztet rá – **erkölcsi** minimumról van szó. „*Az erkölcsi elvek lényegi jellemzői közé tartozik, hogy érvényességük független a konszenzustól.*” (157.) És nyilvánvaló – tesszük mi hozzá –, hogy éppen ezért létrehozása nem történhet meg egyezkedés, kompromisszum eredményeként sem.

Kis e ponton jut el a politikához, a politikai programhoz.

Az „erkölcsös politika” programja

A szerző a politika „realista” felfogását használva közelít tárgyahoz: „*A köznap életben is nehezebb feladattá válik a szokások betartatása ott, ahol az emberek rögzített összegű előnyök megszerzéséért versenyeznek egymással. A politikában pedig – a demokratikus politikában is – alapvető szerepe van az ilyen versenynek. A politika a hatalmi harc*

terepe. ...a demokrácia megszelídíti ugyan, és a polgárok javára fordítja ezt a harcot, azonban nem küszöböli ki, és nem is kívánatos, hogy kiküszöbölje vagy elrejtse a nyilvánosság elől, és függetlenítse a polgárok befolyásától. Am az, hogy a demokratikus intézmények a hatalmi harc közvetítésével szabályozzák a politikai cselekvést, nem marad következmények nélkül arra a mechanizmusra sem, mely a demokrácia erkölcsi normáit karbantartja. A norma-szegés megállapítása és a konzekvenciák levonása maga is a hatalmi küzdelem részeként megy végbe. Így aztán a folyamat kimenetele mindig nyitott; függ a mindenkori politikai erőviszonyoktól, a közvélemény állapotától, a felek ügyességétől és elszántságától.” (148.)

Nos, milyen politikai irányzat által, milyen politikai térben, milyen cselekvések során és milyen eljárások eredményeképpen, milyen tartalommal jöhet létre és érvényesíthető az „erkölcsi minimum”? Milyen politikafelfogás alapján jelenik meg a probléma maga?

Számomra emblematis, hogy Kisnek elsőként a felvilágosult abszolútizmus modellje öltik eszébe. „*Az egyik lehetőség az volna, hogy az elmélet kijelöl egy embercsoportot, amelyeknek a motivációja lényegesen különbözik a többiétől. A többség erkölcsi késztetési gyengék vagy teljesen hiányoznak, de ez a kis csoport maga a megtestesült erény, tagjai mindig az erkölccsel összhangban kívánnak cselekedni. Ha ezt a kört sikerült elkülöníteni, akkor már csak arra van szükség, hogy az erény megtestesítőinek csoportja a politikai vezetők csoportjának elég nagy részét átfedje. Ez a megoldás nagyon hasonlít a felvilágosult abszolútizmus programjára, mely a 18. század filozófusainak egy részétől kétségkívül nem állt távol.*” (77. k.)

E gondolkodásmód a politikai gondolkodás történetének tanúsága szerint másoktól sem állt távol, és nem csak a XVIII. században. Szottta jó néhány nem filozófusokból álló „*elmélkedő társaság*”¹ is, amelyekből a jakobinizmus nőtt ki, amely – egyik vezetője szavai szerint – a „*valóra váltjuk a filozófia igazságait*” jelszavával vetette bele magát a politikai küzdelembe, létrehozva a terror államát. Később, a XX. században is volt példa arra, hogy egy személy, egy társaság valamiféle „politika feletti” tartomány, a tudomány, az erkölcs, a „szellem” iga-

¹ Furet kifejezése. Lásd: François Furet: GONDOLJUK ÚJRA A FRANCIA FORRADALMAT. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1994.

zát kívánta „valóra váltani” az államhatalom közvetítésével. Hogy csak két, „szelíd” magyar példát említsek: Jászi a „szellem lovagjaitól” várta Európa megújulását; Németh László pedig azért fogadta el Gömbös együttműködési ajánlatát, hogy kipróbálja: „vezetheti-e a szellem az államot”. Az eredményt ismerjük.

A szerző meg is állapítja: „a felvilágosult abszolútizmus idejával komoly bajok vannak”. Valóban. Az is, amiről beszél, így például az, hogy összeegyeztethetetlen „a modern liberalizmus morális alapvetésével” (78. k.). Meg persze más is. Például az, hogy nem működik, mint II. József kísérlete. Vagy az, hogy ameddig működik, nem a szellem és nem az erkölcs uralmát, de még csak nem is az „erkölcsi minimum” érvényesülését eredményezi, noha az „egyedül helyes megoldást” zavaró tényezőket, például az érdek- és értékluralizmust kiiktatja, megsemmisítve a szabadság minden formáját.

Az „egyesített modell” – az ethokrácia² mint a megújított liberális demokrácia uralmi szerkezetének egyik összetevője?

Kis János a felvilágosult abszolútizmus politikája helyett a politikai cselekvés olyan szerkezetét alkotja meg, amelyben a deliberációnak, a megvitatásnak döntő szerepe van. „Arra jutottunk – írja –, hogy a demokratikus politika két modelljében kell egyszerre gondolkodnunk: abban, amelyet a realista tézis és a közvetett motiváció tézise ír körül, és abban, amely a deliberatív tézisére épít.” Elismerve, hogy e „...két modell két egymástól nagyon távoli szemléletet testesít meg”, e két modell „egyetlen modellbe” való integrálását tűzi ki feladatul, mivel: „Az emberi társadalmakban lehetséges demokratikus politikát sem az instrumentális, sem a deliberatív modell nem fedi le teljesen.” (103. k.) Ugyanis – állítja – az az egyesített modell kínálja fel annak lehetőségét, hogy az „erkölcsi minimum” kialakulhasson, és az erkölcs meghatározó szerephez juthasson a politika szférájában is.

Milyen lenne, hogyan működne ez az „egyesített modell”, amely teljesen lefedné „az emberi társadalmakban lehetséges demokratikus politikát”? Ha jól értem, egyetlen, de nagyon lé-

nyeges pontban különbözne az „instrumentális modelltől” – azaz attól a politikai berendezkedéstől, amelyet manapság liberális demokráciának nevezünk. E modellt egy új politikai szereplő – a Kritikus – és egy új funkció – az „erkölcsi minimum” érvényesítését biztosító Kritika – megjelenése különbözteti meg az „instrumentális modelltől”.

Azt hiszem, a könyv centrális problémájához jutottunk el. Annak a politikai szerkezetnek és annak a politikai gyakorlatnak a leírásához, amely Kis János szerint egyfelől „belül marad a liberális demokrácia keretein”, másfelől „megőrzi a személyes felelősségvállalás erkölcsi méltóságát”.

Nézzük meg egy kissé részletesebben az új szereplő és az új funkció bekapcsolásával módosított demokratikus politika szerkezetét. Kezdjük a Kritikkal.

Kis János John Stuart Mill „naïvan optimista”, illetve Hannah Arendt „naïvan pesszimista” felfogását korrigálva, úgy véli, hogy bár a szólásszabadság nem vezet el automatikusan az igazsághoz, az „igazságok egyik válfajának sem olyan reménytelen a politikai sorsa, ahogyan ezt Arendt elemzése a tényigazságok kapcsán sejteti” (112.). Nem, mert egyrészt a „politikai beszéd” címzettjei – bár félvezethetők – nem különböznek az igazság iránt. Másfelől azért, mert a politikában létrehozhatók olyan mechanizmusok – például a kormány és az ellenzék elkülönülése –, amelyek növelik a hazugság, a megtévesztés kockázatát. Végeterül pedig – és itt történik meg az iménti két garancia gyengeségét korrigáló újítás – létezik a Kritikus, mint a politika szereplője. Ugyanis: „...a demokratikus nyilvánosság nem csupán a kormány és az ellenzék szószólóiból áll... a politikai küzdelmekben nemcsak úgy lehet részt venni, hogy hatalmi pozíciókért szállunk ringbe, vagy hogy hatalmi pozíciókért küzdő csoportokat támogatunk. A politikai küzdelmeknek részese az a tényfeltáró vagy kommentáló újságíró, az a hivatásos publicista, az a sajtóban inkább csak alkalmilag megszólaló értelmiségi is, aki a hatalmi versenybe nem kapcsolódik be, hanem azt kívülről elemzi, értékeli és bírálja. Nevezük ezeket együtt kritikusoknak, és különböztessük meg őket a szakértőktől, akik a politikusoknak programokat és megvalósítási stratégiákat javasolnak, valamint e programokat és stratégiákat nyilvánosan közölhető formába öntik... a kétféle szerepnek a lehető legélesebben el kell különülnie egymástól. Más szóval, a demokratikus közösségnek az az érdeke, hogy a po-

² A szóalkotás a demokrácia, a bürokrácia, a technokrácia, logokrácia analógiájára történt. Vö. Gombár Csaba: A HATALOM SZERKEZETE; HEGEMÓNIA – MONOPÓLIUM; AZ URALOM PROBLÉMÁJA. In: Gombár: EGY ÁLLAMPOLGÁR GONDOLATAI. Kossuth, 1984. 141–147.

litika átvilágítására és bírálatára vállalkozó emberek függetlenek legyenek a hatalmi küzdelmekben és a hatalom gyakorlásában részt vevő csoportoktól. A kritikusok akkor képesek jól csinálni a dolgukat, ha az igazság földértésében és kimondásában a lehető legnagyobb pártatlanságra és tárgyilagosságra töreksznek”.

Megtörténik a kulcsszavak definiálása is. „A pártatlanság követelménye azt jelenti, hogy miközben a kritikus az igazság után nyomoz vagy egy politikai tettet, egy politikai javaslatot értékel, nem lehet tekintettel arra, hogy melyik fél mond az ő szavaihoz hasonló, vagy hogy melyiknek kedveznek a megállapításai. Nehéz elképzelni, hogy az igazság iránt elkötelezett és komoly meggyőződések által vezetett kritikus az összes politikai erőtlől egyenlő távolságra érezze magát, és ne kívánja valamely győzelmet vagy legalább a másik bukását. Ilyet nem is igényel tőle a pártatlanság normája. Azt kívánja meg, hogy a kritikus minden féllel szemben ugyanazt a mércét alkalmazza... Egyetlen szempontnak kell vezérelnie: mire van szüksége a választónak ahhoz, hogy tájékozott döntéseket hozhasson. Ami a tárgyilagosságot illeti, és nem merülhet ki abban, hogy a lehető leghűségesebben visszaadják a politika szereplőinek tetteit és magyarázataikat. A kritikus dolga nem az, hogy az egyik politikus szavait a másik politikus szavaival, hanem az, hogy valamennyiük szavát a saját elfogulatlan kutakodásának eredményeivel szembesítse.” (113. k.)

Kis János szerint van azzal, hogy e követelmények érvényesüléséhez nemcsak az igazság melletti erős elkötelezettségre, hanem bizonyos feltételek meglétére is szükség van. „Az így felfogott pártatlanság és objektivitás uralmát a sajtószabadság önmagában nem képes biztosítani. Ahhoz, hogy a demokratikus nyilvánosság közelítsen a pártatlanság kritikai ideáljához, nem elegendő, hogy a politikai intézmények ne gátolják a tömegközlelési eszközök pluralizmusának kiépülését, s ha kiépült, biztosítsák a fennmaradását. Arra is szükség van, hogy legyenek világos sajtóetikai normák, melyeket a nyilvánosság független szereplőinek közössége betart és betartat. E normák kialakulása és megszilárdulása maga is politikai küzdelmek tárgya. Ezért a küzdelem, melyben a politikai kritika szerepet vállal, magának a politikai kritikának az intézményi és etikai környezetére is kiterjed; nemcsak az a tárgya, hogy milyen legyen, milyen célokat tűzön maga elé, és hogyan valósítsa meg ezeket a demokratikus közösség, hanem az is, hogy mi legyen a helye a nyilvánosságnak a demokratikus politiká-

ban, hogy milyen jogi szabályok tagolják, és milyen etikai normák uralkodjanak benne.” (114. k.)

Visszatérünk még e passzusokra, most csupán regisztráljuk, hogy a szerző politikai feladatok sorát kapcsolja a Kritikushoz, mint a politika szereplőjéhez. De menjünk tovább, és nézzük meg, milyen mechanizmusokat tart szükségesnek ahhoz, hogy a Kritikus teljesíttesse feladatát.

Egy hipotézis a kiindulópontja a fejtegetéseknek. „Fogadjuk most el, hogy létezik ez a független és pártatlan nyilvánosság.” Majd így folytatja: „Ez a nyilvánosság politikai lesz, a szó itt megadott értelmében: a benne zajló viták egyszerre célozzák az igazság feltárását és a politikai cselekvés mozgásterének alakítását. ...A kérdés az, mi készíteti a címzettek különleges körét – a hatalmi harcok résztvevőit – arra, hogy e másodlagos információhoz alkalmazkodjanak.” A választ Machiavellire hivatkozva adja meg: a hatalmi harcok résztvevőinek – a politikusoknak – támogatók sokaságára van szükségük, és e sorsukat nagyban befolyásoló feltétel teljesülését, „...döntően befolyásolja... hogy ezek az emberek mit tudnak, és milyen szempontok alapján értékelik azt, amit tudnak”. (115.)

Kétségtelen, fontos és helyes állításról van szó, aminek súlyát nem csökkenti, hogy emellett persze több és ugyancsak hatásos befolyásolási eszköz áll a politikusok rendelkezésére, illetve, hogy a támogatók nem csupán reflektált „tudásuk”, hanem sok egyéb szempont alapján is választanak. Az viszont biztos, hogy a demokráciákban, ahol is a hatalom megszerzése és megtartása a választások kimenetelétől függ, valóban van hatása annak, hogy „az attitűdök megoszlása a választóközösségben” hogyan alakul, és az is, hogy a „kollektív deliberáció során” – ha ugyan nem is folyamatosan, nem is feltétlenül, ahogyan a szerző írja – módosulhatnak ezek az attitűdök. Joggal állítja ezt is: „...az, hogy a politikai morál mit tűr meg, maga is politikai viták tárgyává válhat, és ha ez megtörténik, akkor módosulhatnak a feltételek, melyek meghatározzák, hogy mi az, ami a politikában megengedhető”. (115. k.)

Néhány politikai skandalum elemzése után így foglalja össze a politikai funkciót betöltő deliberáció működési mechanizmusát egy olyan – demokratikusként meghatározott – politikai térben, melyben a politika szereplői a Választók, a Kritikusok, az Ellenzék és a Kor-

mánypárt. „A Kritikusok a nyilvánosság elé tár-
nak, nyilvánosan elemeznek és értékelnek egy erköl-
csileg kétes ügyet, melyben a kormány érintett. Köz-
léseiket a Választók egy része fontolóra veszi; egyben
arról is tudomást szerez, hogy más emberek milyen
információkat vesznek fontolóra. Az Ellenzék és a
Kormánypárt szintén megfontolhatja a feltárt ténye-
ket és a hozzájuk társuló állásfoglalásokat, de ha ezt
nem teszik, akkor is számolniuk kell azzal, hogy a
Választók attitűdjei módosulnak, és ez megváltoztat-
ja a hatalmi küzdelmek környezetét. Az Ellenzék le-
hetőséget kap a Kormánypárt újraválasztási esélyei-
nek gyengítésére, a Kormánypártnak szembe kell néz-
nie a fenyegetéssel, hogy többsége elolvad. Az El-
lenzék érdeke az, hogy a botrány ébren tartsa, a
Kormánypárt érdeke a botrány lecsillapítása és feled-
tetése. Az események végső kimenetele azon múlik,
hogy mit tesz a Kormánypárt céljainak eléréséért.”
Természetesen több lehetőség közül választhat,
de célszerűnek az fog bizonyulni, amely megszabadítja a negatív konzekvenciáktól –
például megszabadul a morális teherré váló
politikusatól, függetlenül attól, hogy az adott
tettet maga felháborítónak tekinti-e vagy sem.
„...a rossz hírbe keveredett politikus menesztéséhez
elegendő, hogy a párt szervezeti érdeke hasonló
irányba mutasson, mint a demokratikus közösség erköl-
csi érdeke. Ezt az összhangot pedig a Kritikusok,
a Választók, az Ellenzék és a Kormánypárt közti in-
terakció alakítja ki, középpontjában a demokratikus
választási rendszerrel, mely a kormány sorsát a
Választók akaratától teszi függővé. Az itt leírt folya-
mat a közvetett motiváció logikája szerint működik.
Adott egy etikai cél (az, hogy bizonyos, erkölcsileg ki-
fogásolható cselekedeteket a politikában ne kövessenek
el, ha pedig mégis elkövetik őket, akkor legyen,
aki vállalja értük a felelősséget, és az illető viselje a
konzekvenciákat), és adott egy gyakorlat (a Kritikusok
nyilvános közléseitől a Kormánypárt döntéséig),
mely a magas köztisztviselők fölött rendelkezők szerve-
zeti céljait közelíti ehhez az etikai célhoz. A közvetett
motiváció megszokott leírásától abban különbözik ez
a kép, hogy az etikai érdek itt nem csupán az intéz-
ményi eljárások háttérében – ezek mögöttes céljaként
– jelenik meg, hanem az eljárások szerves részévé
válík: a mechanizmus nem működne, ha nem len-
nének a Kritikusok, akik megfogalmazzák a demok-
ratikus politika erkölcsi normáit, és szembesítik őket
a politikások cselekedeteivel, s ha nyilvános közlése-
ik nem indítanának el valamiféle kettős – egyszerre
deliberatív és instrumentális – befolyásoláson ala-
puló folyamatot. Ennek a gyakorlatnak a minden-

kori ügyeken túlmutató, távolabbi következményei is
vannak. Valahányszor fölmerül az erkölcsi felelős-
ség kérdése, a körülötte zajló vitákba óhatatlanul be-
lejárják a korábban már végigküzdött esetek konk-
lúziója. A már lezárt esetek precedenssé válnak, és
beépülnek a későbbi küzdelmek kiinduló feltételei kö-
zé”. (142–144.)

Igen, a politikában ilyen mechanizmusok is
működnek. De vajon e mechanizmus kapcsán
nem tehetők-e fel ugyanazok a – közöttük eti-
kai – kérdések, mint a politikában működő
többi mechanizmus kapcsán?

Az „ethokrata” és a demokrácia

Kezdjük a kifejtés sorrendjében. Vajon önálló
szereplője-e a Kritikus a politikának? Ha igen,
kizárólag azok a motívumok vezérlik-e tevő-
kenységét, amelyeket Kis János megjelöl? S ha
netán szubjektíve meg van is győződve arról,
hogy az igazat és csakis az igazat mondja, azt
mondja-e valójában? Nem lehet-e áldozata
tévedésnek, netán megtévesztésnek? Hogyan
védekezhet ezek ellen? Mi teszi alkalmassá ar-
ra, hogy soha ne tévedjen? Mit jelent a többi
szereplőtől megkülönböztető sajátossága, az
ugyanis, hogy bár a politikai küzdelmek része-
se, „nem száll ringbe hatalmi pozícióért”? Az ér-
telmezés és az ítékezés fölött való rendelkezés
nem hatalmi pozíció-e? A bírónak nem volna
hatalma? Továbbá: hogyan válik valaki Kri-
tikussá? Mi teszi alkalmassá erre a szerepre?
Kitől kapja a felhatalmazását, és kinek tarto-
zik saját lelkiismeretén túl felelősséggel? Ki
őrzi az őrzőket? – hogy a klasszikus kérdést te-
gyük fel. A magam részéről kevésnek tartom
azt, amit Kis a „demokratikus nyilvánosság” sza-
bályairól mond. A „tömegközlési eszközök plura-
lizmusának” létrehozásához és fenntartásához
elegendő volna a politikai akarat, és elegen-
dők volnának a „világos sajtóetikai normák”?
Például anyagi feltételek nem szükségesek? Az
egyes hatalmak nem konvertálhatók?

A szerzőnek igaza van: amennyiben a Kri-
tikus hatalmi pozíciót birtokol, valóban meg kell
harcolnia terepének és eszközének a nyilván-
osságának a „helyéért” a „demokratikus poli-
tikában”. Meg kell küzdenie a politikussokkal,
a demokrácia intézményeivel, netán a törvé-
nyekkel, az igazságszolgáltatással. És meg kell
küzdenie közvetlenül nem politikai hatalmas-
ságokkal is, például a Választók szokásaival,
előítéleteivel, meggyőződéseivel, érdekeivel.

Vagy a gazdasági, szervezeti hatalommal – és tovább folytathatnánk a sort. Elegendő-e ehhez a harchoz az igazság melletti elkötelezettség? Vagy szövetségeseket kell keresni? Ha igen, hogyan mondhat le a kompromisszumokról? Kivel, mivel köthet szövetséget, és kivel-mivel nem? Attól tartok, ha a Kritikus a politika szereplője lesz, nem kerülheti el, hogy a politika „benyelje”. Már csak azért sem, mert nemcsak az Ellenzárók és a Kormánypártnak, de neki is szüksége van támogatókra, hogy feladatát végezhesse. Hogy elérje például: a nyilvánosságot a számára kedvező „jogi szabályok tagolják”, hogy kellő médiafelület fölött rendelkezzen, hogy számára megfelelően alakuljon a „tekintélyek” megoszlása a kulturális elitben, az újságírók között és persze a politikában.

De miben különbözik akkor az „egyesített modell” új szereplője, a Kritikus a felvilágosult abszolutizmus egyik kulcsszereplőjétől, a Filozófustól? Demokratikusabb-e ez a modell, jobban megfelel-e az „emberek morális egyenlőségének”, mint a Filozófus által irányított abszolút monarchia? És működőképesebb-e a szónak abban az értelmében, hogy alkalmas az „ideájának” való megfelelésre?

Számomra nagyon is kétséges annak a hipotézisnek az igazolhatósága, amely Kis János további fejtegetéseinek fundamentumát jelenti. Idéztük már: „*Fogadjuk el, hogy létezik ez a független és pártatlan nyilvánosság.*” Létezik-e, létezhet-e egyáltalán? Hiszen maga mondja: „*Ez a nyilvánosság politikai lesz.*” Mitől lesz tehát független? Az még elképzelhető lenne, hogy egyik vagy másik politikai párttól független lehet; de lehet-e független a politikai tagoltságtól? Lehet-e független attól a **politikai** harctól, amely az „*erkölcsi minimum*” tartalmának meghatározásáért és az értelmezés, az ítékezés jogának birtoklásáért, a Választók befolyásolásának lehetőségéért – azaz a hatalomért – folyik? Változtat-e bármit is a politikai hatalom természetén, az érte folytatott harc minőségén és jellegzetességén, hogy a hatalomgyakorlás a jutalmazás és a büntetés képességén nyugszik-e, vagy az értelmezés és ítékezés monopóliumán alapul, netán a tényleges intellektuális és morális fölényből következő értelmezési és ítélezési képességből származik? Tekintet nélkül arra az ugyancsak feltehető kérdésre, hogy a nyilvános deliberáció során megszerzett értelmezési és ítélezési hatalom tényleg az intel-

lektuális és morális képességekből vagy pedig máshonnan vagy máshonnan is származik.

A kérdéseket tovább szaporíthatnánk, ám már csak egyet teszünk fel. Kis János skandalumelemzése az azon a feltevésen alapulnak, hogy a Kritikus vádjai igazak, a kimondott ítélet igazságos volt. Lehetséges, hogy a felidézett példákban tényleg így volt. De a kérdés még ez esetben is feltehető: honnan tudjuk ezt? Honnan tudjuk, hogy valóban megtörtént-e a normaszegés, hogy valóban igazságos volt-e a mozgásba hozott mechanizmusok által kiszabott büntetés?

Természetesen nem döntő fontosságú érv a modellel szemben, hogy a megvizsgált esetekben többen vitatták az állítások igazságtartalmát, a méreteként használt normák helyességét, az eljárás tisztességes voltát, az ítélet igazságosságát. Erkölcsi kérdésekben még az sem perdöntő, hogy mi volt a Választók többségi véleménye. Bár nyilván szembeötlő, ha valaki egyedül marad erkölcsi ítéletével, ám ebből nem következik feltétlenül, hogy tévedett. Az „*itt állok, s nem tehetek másként*” teljesen adekvát válasz lehet ilyen helyzetekben. Sőt: akár az erkölcsi méltóság megőrzésének egyetlen lehetősége.

Akkor hogyan dönthetjük el, hogy erkölcsileg és politikailag helyes volt-e az eljárás és az ítélet? Az eredményesség, a szankció érvényesítése nem lehet elegendő érv. Egyetértek Kis Jánossal: „...*annál mégiscsak többet kell tudni mondani, mint hogy az erkölcsi minimum az, aminek a kikényszerítéséhez éppen akad erő*”. (148.)

Valóban. De mit? Úgy véljük, a válaszkeresésben vissza kell térnünk egy korábban tárgyalt problémához, a normarendszerek közötti, illetve a politikára való alkalmazásuk közötti különbségekhez.

Az „erkölcsuralom-tézis”, avagy az erkölcs politikai instrumentalizációja mint morális probléma

Korábban arról beszéltünk, hogy a jogrend szükségképpen „monista”, a joguralom nem jelenthet mást, mint hogy a törvény mindenkire egyformán vonatkozik. De ugyanakkor korlátja is van: az állam mindenkinek a törvényt és **csakis a törvényt** kérheti számon. Továbbá: éppen azért, mert a jogalkalmazás állami kényszerintézkedéseket jelent, az igazságszolgáltatást szigorú eljárási szabályok kötik. Az erkölcs

nyilvánvalóan más természetű, plurális jelenlét, amely mögött ma már nem áll semmiféle intézményi hatalommal rendelkező szervezet. Igaza van Kis Jánosnak: nagy közösségekben, a társadalmakban az erkölcs érvényesítésének egyetlen terepe van, a nyilvános deliberráció. Ami viszont magában foglal egy előfeltevést: a vitázó felek jogi és morális egyenlőségét. Nem azt természetesen, hogy mindenkinek egyformán igaza van, hanem annak elfogadását, hogy mindenkinek lehet igaza, hogy nem a Jó és a Gonosz áll szemben egymással, akik között együttélés és vita aligha, csupán a harc volna lehetséges. Nem helyes és helytelen erkölcsrendek, hanem helyes vagy helytelen normák, normaértelmezések, eseteleírások, ítéletek vannak. Továbbá igényli annak befogadását, hogy e vita nem lezárható, nem fejezhető be totális győzelemmel. Nem, mert az ellenfél megsemmisítését a jog és az erkölcsi rend is tiltja, és nem, mert a vitázó felek *főltt* nem léteznek legfelső autoritás, amely a végső, „jogerős” ítéletet kimondja. A „korlátozott államhoz” kapcsolódó joguralom tézise azt a kötelezettséget is jelenti, hogy az állam a szabadságot mindenkivel, az állammal, szervezetekkel, embercsoportokkal szemben megvédi. Ennyit tehet az állam – további szabályozás a társadalomban létező többi normarendszerre tartozik. De vannak-e a jogrendszer mellett létező normarendszerekhez kapcsolódó eljárás szabályok? Léteznek-e olyan mércék, amelyek alapján megítélhető, hogy a norma értelmezése helyes volt, az eset leírása korrekt és objektív, a kettő egymásra vonatkoztatása adekvát, a kimondott ítélet pedig igazságos? Mi teszi elfogadhatóvá a normák érvényesítését, a szankcionálást, a szankciók alkalmazását?

Úgy véljük, kell legyenek ilyen eljárás szabályok, mércék, egyébként mi igazolná az ítéletet, a szankcionálást. Ezek a szabályok biztosan különbözni fognak a jogi eljárás szabályaitól. Ám a normák, a normaérvényesítés, az ítéletalkotás, a szankcionálás közös, hogy úgy mondjam szubsztantív tulajdonságaiból következően hasonlóságokat is fel fognak mutatni. Például: a normasértés vádját bizonyítani kell, a vádból magából nem következhet ítélet; sem a normaértelmezés, sem az eset leírása nem lehet önkényes; az ítéletalkotónak kell legyen valamiféle igazolható kompetenciája. Úgy gondolom, hogy aki valóban az erkölcsi

normák érvényesítésére törekszik, aki tényleg azt kívánja elérni, hogy az erkölcsi válságból kilábaljunk, annak be kell tartania az eljárási szabályokat. Talán ezt nevezhetnénk az erkölcsi megítélés minimumának: az értelmezés, az eseteleírás alaposságának, az ítéletalkotás objektivitásának és pártatlanságának, a mérce igazolhatóságának követelményét. Az eljárási szabályok betartása persze megnehezíti az ítéletalkotást. Még az is előfordulhat, hogy – miként a jog alkalmazásánál – az eljárási szabályok érvényesítése következtében egy-egy normaszegő, egy-egy normaszegés büntetlen marad...

Megkövetelhetjük-e az eljárási szabályok betartását a Kritikustól, aki a politika szereplője lesz? Hogyan oldható fel esetében az összeférhetlenség? Vajon ő nem politikai irányzatot képvisel-e? Ha nem is azok egyikét, amelyeket az Ellenzék, illetve a Kormánypart képvisel, hanem egy harmadikat? Lehet-e pártatlan egy olyan politikai szereplő, akit pozíciója nem emel a politika „főlé”, de nem is helyezi *kívül* a politikai küzdelmeket? Nehéz elgondolni *egy politikai hatalommal rendelkező politikai szereplőt* ebben a helyzetben. Bevallom, én nem vagyok képes rá. Kis János modelljében viszont a Kritikus állandó, tevékeny résztvevője a politikának, állást foglal, ítéletet alkot, befolyást gyakorol a politika mindennapjaira. Ledönt és feleml. Vádat emel és dönt. Felülbírálhatja nemcsak a politikusok, hanem a Választók többségi ítéletét is. Politikai hatalmat birtokol, politikai játszmákban vesz részt, támogatókat kell felsorakoztatnia, eszközökkel kell rendelkeznie, mert hisz ezek nélkül hogyan szerezhetné meg hatalmi pozícióját, hogyan érvényesíthetné befolyását. Ha így van, aligha várható el tőle, hogy ne politikusként, hanem moralistaként viselkedjék. A két szerep aligha összeegyeztethető. Max Webernek adok igazat Kis Jánossal szemben: az akaró és az elmékedő ember mégiscsak különbözik. Annyiban mindenképp, amennyiben a fegyveres próféta és a fegyver nélküli próféta különbözik. Hiszen különbözik a politikai cselekvés és a megítélés, a politika és az erkölcs.

Természetes, hogy érintkeznek is egymással. Az erkölcs – többször leírtam már – korlátozza, és kell is, hogy korlátozza a cselekvéseket, beleértve a politikai cselekvést. De a tevékenységet magát nem határozza meg, legfel-

jobb minősíti egy sajátos nézőpont alapján. Egy asztalos lehet tisztességes és tisztességtelen. A bútorkészítés mint foglalkozás mégsem erkölcsi probléma. A politika mint tevékenységforma, mint strukturálisan elkülönült alrendszer sem az. A politikának sajátos funkciói vannak, és ezek határozzák meg mibenlétét. A legfontosabbak egyikét Kis le is írta, éppen a politika védelmében: „*Mintha a lehetséges közecélok közti választás – a politika legfőbb tárgya – nem politikai feladat volna...*” (301.)

Az egyes politikai cselekedetek, az egyes politikai irányzatok minősége különböző lehet. A minősítést több nézőpontból és több mércén el lehet végezni, így az erkölcs nézőpontjából és egy meghatározott „erkölcsrend” mércéjén. „*A bolsevizmus mint erkölcsi probléma*” például miért ne volna vizsgálható? A bolsevizmusnak ugyanis van erkölcsi minősége, ugyanúgy, mint más politikai irányzatoknak. Lukács György – érthetően – a bolsevizmus választását erkölcsi dilemmaként fogta fel, és morális döntést hozott. A „politikának” azonban nincs efféle minősége. Ha így van, akkor viszont A POLITIKA MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA olyasmint tűz ki vizsgálata tárgyául, amire a megadott nézőpontból nincs válasz. Legfeljebb annak konstatálása: más fenomén az erkölcs és más a politika.

A politikai cselekedetek morális kritikája és a politika autonómiája

A címben rejtőzködő állítás azonban nem ennyire „ártatlan”. Kiolvasható belőle egy nagyon is tartalmas üzenet, amely így szól: a politika és az erkölcs különbözik egymástól, azaz a politika nem erkölcsös, tehát erkölcstelen, sőt erkölcsellenes. És ezt a sort is folytathatnánk, hasonló szillogizmusok konzekvenciáit említve: a politika gazdaság-, művészet-, tudományellenes. Kis János nem vonja le ezt a következtetést. A politika megvédését azonban féldoldalsan végezte el. Úgy hiszem, a politikát – a „demokratikus politikát” – nem csupán a „populizmusok” ellen kell megvédeni. Meg kell védeni az „arisztokratizmusok” ellen is, akár a vagyonra, akár az észre, akár a különös erkölcsi érzékre épül is fel a hatalmi igény. Mert bizony a politika ellenébe állított gazdasági észszerűség, tudományos igazság, morális ítékezés politikai fegyver is lehet, és nem csupán egy sajátos nézőpont megjelölése, amelyről egy adott tevékenység értékelése, értelmezése meg-

történik. És meg kell védeni az „abszolútizmusok” minden formájával szemben is, mondjuk a „filozófus királyok”, a „Szellem Lovagjai”, a „fegyveres próféta” uralmától, még ha ezeknek az embereknek a hatalmi igényei kivételes képességekre és a legjobb szándékokra alapozódnak is. Thomas Mann gyilkosan ironikus kritikát írt a politikát mint „szellemi”, esztétikai kérdést felfogó „civilizációs irodalmárok”, a „belles-letres-politikusok”, az „esztéticista politika” ellen. Egyetlen passzust idézünk: „*Hogy nem a szó praktikus-közönséges értelmében vett politikusról, tehát a szak- és a hivatásos politikusról beszélünk, nyilvánvaló. Az egy alantas és korrupt lény, aki egyáltalán nem arra való, hogy a szellemi szférában bármi szerepet játsszon. Nem, a politikus, akire mi gondoltunk, a szellem embere, éspedig a tiszta és szép, radikális és irodalmi szellemé; ezért ő a szó embere, éspedig a tiszta és szép, radikális és irodalmi szóé: a belles-lettres-politikust látjuk magunk előtt, a politikust mint irodalmárt és az irodalmárt mint politikust, az »entellektüelt«, a »voluntaristát«, az »aktivistát« – és sorolhatnánk még tovább a kiütemítő elnevezéseket, amelyekkel önmagát illeti.*”³

Másként fogalmazva: a **politika autonómiáját** kell megvédeni, megértve és elfogadva, hogy egy sajátos funkcióról van szó, amelyhez sajátos szerepek, működési szabályok, cselekvés- és gondolkodásmódok tartoznak. Meg kell értetni, hogy a politika önmagában se nem jó, se nem rossz. Egyike a társadalom működését lehetővé tevő funkcióknak és struktúráknak, amelynek van **különossége** a többi szerephez és struktúrához képest. Autonómiája tehát. Amelyen belül néhány dolog másként van, más jelent, és másként érvényes, más kívánalmak, feladatok, viselkedésmódok adekvátak.

Egy kézenfekvő példán értelmezhetjük állításunkat. A futballnak vannak „jogi” szabályai, amelyek betartását a pályán lévő bírók bírói hatalmuknál fogva kikényszeríthetik. Továbbá vannak „erkölcsi” szabályai, a „fair play”, amelyet ugyan kényszereszközökkel senki nem érvényesíthet, de az gyakran mégis érvényesül. Mert elvárják egymástól a játékosok, elvárja a közönség is – talán a legelfogultabb szurkolók kivételével – a játék összes résztvevőjétől. És megköveteli maga a tevékenység „értelme”, a

³ Thomas Mann: EGY APOLITIKUS EMBER ELMÉLKEDÉSEI. Ford. Györfly Miklós. Helikon, 2000. 206.

játék öröme is, ami elvész, ha a „fair play” nem érvényesül, ha a játék verekedéssé vagy üzletté, „bundává” válik. Ezek a szabályok – a „jogi” és az „erkölcsi” szabályok egyaránt – a játékból magából következnek, nem mondanak ellent a játék lényegének, annak, hogy két csapat vetélkedéséről van szó. E játék lényegét viszont éppen az adja, hogy az ellenfelek igyekeznek megteveszteni egymást, igyekeznek érvényesíteni fizikai és intellektuális fölényüket, kihasználják az ellenfél gyenge pontjait, becsapják őket, megingatják önbizalmukat, megtörik a győzelembé vetett hitüket. Egyszóval csupa tisztességtelenséget vagy értelmetlenséget követnek el a futballt nem játékként értelmező, a játékszabályokat nem ismerő vagy magát a szituáción kívül helyező Kritikus nézőpontjából. De képzeljük el egy futballmecscest, ahol nem szabad cselezni, megteveszteni, „átverni” az ellenfelet. Vagy képzeljük el azt a mérkőzést, ahol a résztvevők valami értelmes tevékenységet keresnek a maguk számára egy labda ide-oda rugdosása helyett. Ki venne részt ilyesemben, és kit érdekelne mindez? Hiszen maga a játék tűnne el.

Az analógia nem önkényes. Hasonlítsuk össze a futballt, a politika és a háború szókincsét: támadás, védekezés, küzdelem, győzelem, vereség, stratégia, taktika, haditerv. A hasonlóság nem véletlen, s a lényegre is utal. Emberek, embercsoportok vetélkedéséről van szó mindegyik esetben, amelyet kötnek ugyan bizonyos szabályok, ám magát a folyamatot nem a szabályok mozgatják, hanem a győzelmi vágy, a szenvedély. A játékszenvedély, a politikai szenvedély.

Az analógia érvényessége persze korlátozott. Egyfelől azért, mert a politikai döntések következményei sokat és súlyosan érintenek. És azért is, mert a politika és a sport mégiscsak más tevékenység.

Kis Jánosnak igaz van: a politika veszélyes üzem, a politikusokat – legyenek a legderekből emberek is – igen sok veszély fenyegeti. Nem csak azért piszkolódhat be a kezük, mert a politikából a tisztességtelen emberek nem zárhatók ki, nem csak azért, mert a Gonosz mindig jelen van. Jó emberek is gondolkodhatnak másként a világról, állíthatnak fel más követelményeket és igényeket. Jó emberek között is kialakulhatnak konfliktusok, jó és erkölcsös emberek is hozhatnak másokat sértő dön-

téseket, okozhatnak érdeksérelmeket, fájdalmat, szenvedéseket. A politika nem – vagy nem csak – azért veszélyes üzem, mert rossz emberek is megjelennek benne. Széchenyi egyik politikai vitájában egy drámaelméleti fejtegetéssel kereszttül értelmezi a saját álláspontját és a kossuthi politikafelfogás közötti különbséget: *„Lenne nemzeti és alkotmányos állásunk bonyodalma olyan, mint például a »Fridolin« című tragoedia szövevénye, akkor az én taktikám felesleges volna, mert hiszen... kisülne végre a veres hajúnak ravasz-sága, s legott »jó ízű vacsorához ülhetne az erény, a bűn fölött halotti tort ünneplendő. Helyzetünk azonban nem ily könnyen feloldható bonyodalom természetét viseli, de olyféle somorú játékhöz hasonlít, mint például Sophokles Antigone, Alfieri Sofonisbe színdarabjai... melyekben tulajdonkép vagy éppen nincs igazi gonosztevő, vagy nincs olyan, kinek leléptével megszűnnék a szerencsétlen csillagzat, hanem melyek tragikái helyzetét viszonyi szövevények alkotják.”*⁴ Azt hisszük, igaz van Széchenyinek. A politikát – és különösen a demokratikus politikát – nemcsak nem lehet, de nem is szabad a Jó és a Gonosz küzdelmeként felfogni. Ebben az esetben ugyanis minden szabályról le kellene mondani. A politika totális háborúvá, „totális politikává” válna, amelyben az erkölcs – ha e szó egyáltalán jelenthet valamit ilyen körülmények között – alighanem mindent megenged, sőt meg is követel. Mert: *„És hogyha Isten közém és a nekem rendelt tett közém a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?”*⁵

De mi most nem ilyen politikáról, a politikának nem erről az állapotáról beszélünk. A normarendszerekben megfogalmazott követelmények hatékony számonkérése csökkentheti a politikusokat – és persze, az állampolgárokat – fenyegető veszélyeket. Ám a közösségre vonatkozó fontos döntések egy jelentős részét mégiscsak a politikusok fogják meghozni. Racionális megfontolások alapján is persze. Továbbá szemmértékükre, valóságérzékükre, erkölcsi érzékükre támaszkodva. De meggyő-

⁴ Széchenyi István: A SZENTGRÓTI LEVÉL ELEMZÉSE. In: GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÍRÓI ÉS HÍRLAPI VITÁJA KOSSUTH LAJOSSAL. Szerk. Viszota Gyula. (MAGYARORSZÁG ÚJABB-KORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI. SZÉCHENYI ISTVÁN ÖSSZES MUNKÁI VI.) Bp., 1927–1930. II. k. 604.

⁵ Idézi Kis, 343.

zódésüket követve is; miként Max Weber fogalmazott: követve istenüket vagy démonukat.

A politikusok szemmel tartására tehát van épp elég okunk. Épp elég okunk van arra is, hogy a normarendszerek korlátozó hatását velük szemben érvényesítsük. A morált is természetesen, amelynek a politikusokkal szembeni érvényesítése igencsak fontos *politikai* probléma. Az erkölcsi *ítélkezés* azonban másként is politikai kérdéssé válhat. Akként ugyanis, hogy a politikai szereplők politikai fegyverként használják föl.

Az erkölcs tényleges erejét mi sem mutatja jobban, mint hogy a politikusok igen gyakran és nagy előszeretettel alkalmazzák ellenfeikkel szemben. A morális fölény elismertetése a választópolgárok körében komoly előnyt biztosít a hatalmi versengésben. Az persze más kérdés, hogy erkölcsösen vagy erkölcstelenül éri-e el a sikert ebben a küzdelemben. Korántsem mindegy az erkölcs nézőpontjából, hogy igazak vagy igaztalanok-e a vádak, betartották-e az ítékezés során az eljárási szabályokat, nem áll-e fönn összeférhetlenség a Kritikus esetében, hogy a védelemnek rendelkezésre állnak-e ugyanazok az eszközök, mint amelyekkel a vád élhetett, nem történik-e meg az erkölcsi ítékezés fórumának monopolizálása egy-egy csoport által és így tovább. Talán nem alaptalan a feltételezés, hogy legyenek bár a legderekből emberek a Kritikusok, a politika szereplőivé válva a politikai harc logikája szerint, a politikai szenvedély hatása alatt hozzák meg és érvényesítik döntésüket. Követve istenüket vagy démonukat...

Hogy milyen módszerek lesznek sikeresek a politikai hatás kiváltásának értelmében, nem csak a Kritikustól függ. Azt hiszem, az ország morális állapota perdöntő ebben a kérdésben. Ez pedig az egyes emberek, a média, a kulturális elitek morális állapotából is következik. Abban tehát egyetérték Kis Jánossal, hogy a politikusaink cselekedeteinek megítéléséről zajló nyilvános deliberáció – ha közvetetten is – javíthatja a politikai elit teljesítményének minőségét. De e deliberáció résztvevőjének önmagával szemben is vannak kötelességei. Például az önreflexió. Megértése annak, hogy mi az a tevékenység, amiről a vita szól, és hogy mi valójában az a szerep, amelyet magára vállalt, és melyek e szerephez kapcsolódó szabályok. Szokták mondani, hogy nevelésben a

példamutatás a leghatásosabb eszköz. Gondolom, így van ez abban az esetben is, ha a szabálykövetést szeretné valaki általánosan elfogadott normává tenni.

Kis János egyik, már felidézett példájához visszatérve, Václav Havel döntött. *Belépett* a politikába, és *politikus*i pozíciót vállalva lett politikai szereplővé, a politikai döntések résztvevőjévé. De ezzel egyszersmind le kellett mondanania a Kritikus szerepéről. Lehetséges, hogy a cél azonos volt, kísérlete során azonban más utat választott, mint amit könyvében Kis János ajánl.

Azt a kérdést, hogy Václav Havel döntésének eredményeképpen megváltozott-e, és ha igen, hogyan a politika minősége a Cseh Köztársaságban, most ne tegyük föl. Hiszen sem a könyv szerzője, sem kritikusa nem Csehországról beszélt.

De mi történt a Magyar Köztársaságban? Kis János könyvének megjelenésével szinte egy időben Medgyessy Péter távozott. A Kritikus által elindított deliberáció következménye az „*egyesített modell*” működőképességét igazolja tehát? A válasz elől kitekerek, a kísérleti tudományok ama szabályát követve, hogy egy eredmény nem eredmény a kísérlet bizonyítóerejét tekintve, illetve, hogy kísérleti eredményt értékelni, értelmezni kell. Idemácsolok azonban egy „*294, pártoktól független magánszemély*” által a miniszterelnök lemondása után meglejtetett politikai hirtetést. A személyek névtelenek maradtak, ám – állításuk szerint – őket is a politika erkölcsössé tételének problémája foglalkoztatja. Írásukban ez áll: „*Medgyessy Péter nem tehetett mást, mint hite szerint erkölcsi kérdést csinált a politikából. Úgy tanítják, a klasszikus drámákban a főhősnek el kell buknia az erkölcsi tanulság győzelméért. De vajon lesz-e, lehet-e az erkölcsnek győzelme a mostani helyzetben? A kérdés még várat magára. Remény azért van – ezt egy valódi államférfi üzeni saját sorsával. Lehet ugyan, hogy egy kis párt és pár politikus ellene, de a közvélemény vele...*”⁶

Nos, kinek és hogyan kell helyesen „*erkölcsi kérdést csinálni a politikából*”? Bizony, a princípiumok és az aspektusok folyton-folyvást összeütköznek...

Schlett István

⁶ *Népszabadság*, 2004. augusztus 25.

„AZ ÉN SZÁZADFORDULÓM”

Antal László: Fenntartható-e a fenntartható növekedés? Az átmeneti gazdaságok tapasztalatai

Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 2004. 435 oldal, á. n.

„Egy könyv”

Antal László sajátos szemüvegen keresztül néz a még korántsem ezerszer megénekelte kilencvenes évekre, és mikor felnézve mesélni kezd, elhisszük neki: a kelet-európai országok túljutottak a transzformációs válságon, és esélyük van, hogy a fenntartható növekedési pályán maradjanak, ha elfogadják, hogy a gazdaságpolitika nemcsak politika, hanem szakma, aminek jól kezelhető, fegyelmező erejű technikai apparátusa van. Ez az apparátus – a szerző állítása szerint – az ezredforduló környékén a fenntartható növekedés követelményrendszerére épül. A súlyosabb üzenet az, hogy ha a gazdaságpolitikusok nem fogadják el a követelményrendszer által meghatározott kereteket, akkor előbb vagy utóbb menthetetlenül hibázni fognak. És ez az üzenet majdnem független a napi viták kimenetétől.

Nem túlzás: a FENNTARTHATÓ NÖVEKEDÉS... jelentőségben, mondandójával a hajdani FORDULAT ÉS REFORM-mal mérhető össze. Az akkori hatást azonban nem lesz képes reprodukálni – akkor a befogadó közeg sokkal nyitottabb volt, ma a szakma sokkal fásultabb, kiábrándultabb – nem lenne meglepő, ha szó nélkül baktatna el a korszak meghatározó jelentőségű írása mellett.

A könyv szigorúan szakmai, gazdaságpolitikai alapvetést jelentő alaplíra – de ugyanakkor sodró, szubjektív, sajátos hangvételtől eszszé is. Ez korántsem hátránya – számomra egyik legnagyobb erőnye. Nemcsak citálja az adatokat, hanem érezhetően közeli barátságban van velük (tudja, mi a lényeges, és mi a lényegtelen). Noha igencsak tekintélyes mennyiségű statisztikát dolgozott fel, az adatokat – számos ex-ökonóméter kollégámmal ellentétben – nem irreleváns állítások megfogalmazására használja. A nagyságrendeket érzi – tudja, miről beszél. És ez a lényeges: nem biztos, hogy precíz, de csak ott megy „mélyebbre”, ahol a „nagyságrendek” érzése ezt megköveteli.

Számára az elmélet sosem elvont tézisek sokasága; az elméletben mindig azt látja meg, ami „lefordítható” a napi gyakorlat elemzésére, netán javítására. Gazdaságpolitikus írta ezt a könyvet – egy elméleti közgazdász írta ezt a könyvet. E kettő egy normális gazdaságban egybeesik (Friedman vagy Lucas koruknak nemcsak Nobel-díjas elméleti szakemberei, hanem kiemelkedő gazdaságpolitikusai is voltak), egy periférián küszködő gazdaságban a két szerep nemegyszer elszakad egymástól. Antal a klasszikusok magabiztosságával egyesíti újra őket. A fenntartható növekedés nem l'art pour l'art érdekes, hanem „itt és most”, a mindennapi gazdaság élhetősége miatt.

Kevés olyan vitatéma lehet, amire ne tért volna ki a szerző, betartva a tudományos kutatás alapszabályát: „Mindig magad ellen keress érveket!” (Mindazonáltal az ellenérvek nem arra szolgálnak, hogy könnyedén meg legyenek cáfolva, hanem végig vannak gondolva.) Egyszerre mozog részben és egészben, mint a profi sakkjátékos, egyszerre látja a taktikai lépést, a stratégiát és a tábla egészét. Azt hiszem, sokkal többet tud az egészről, mint számos általa idézett nemzetközi szaktekintély. Hihetetlen, mit tud: ha a vita hevében bárki rámondulna, hogy „mondj rá példát”, valószínűleg gondolkodás nélkül sorolna esetet, adatot, tanulmányt – és ellentétben néhány hasonlóan lendületes és impulzív kortársával, a példák többnyire konzekvensek, és hivatkozási hely is társul hozzájuk (ezért a töméntelen mennyiségű hivatkozás, lábjegyzet, idézet, ezért olvas el mindent – és sajnálatosan emlékszik is rá). Talán mert őskövületként ragaszkodik ahhoz az ódon alaptéziséhez, hogy nem illő a tényektől elvonatkoztatva elemezni a valóságot.

Ha ennek alapján úgy tűnik, hogy véleményem alaphangját a pozitív jelzők fogják adni, akkor helyes a benyomás. Ez a könyv figyelmet és elismerést érdemel. Szakmám iránti végtelen pesszimizmusom mondatja velem, hogy hatás és elismerés nélkül fog elmúlni, szerzője még egy Mindentudás Egyeteme-előadás sem érdemel majd ki.

A fő állítások

Lássuk a részleteket! Kezdjük a „szemüveg”-gel: ez a fiskális politika szemüvege. Az állítás az, hogy a fenntartható növekedés egyik leg-

fontosabb, a döntéshozók szempontjából mindenképpen alapvető kritériuma a finanszírozhatóság. A fenntarthatóság ebből a szempontból azt jelenti, hogy folyamatosan finanszírozható a növekedési pálya. Ezért jelenik meg az elemzésben egymás mellett a legrövidebb távú költségvetési azonosság, a középtávú deficitfinanszírozási feltétel és a leghosszabb távú, a generációs elszámolásokon alapuló államháztartási mérleg. A szerző megmutatja, hogy nemcsak elengedhetetlen (azaz jelszó szinten megvalósítandó), de lehetséges is (azaz a praxis szintjére lefordítható) az egyszerre közelre és távolra nézés. A fenntartható növekedés számára nem egy választási ciklusra érvényes fogalom. Ezt az állítást, ezt az üzenetet járja körül a könyv – talán legfontosabb – harmadik fejezete.

A fenntartható növekedés egy adott pillanatban látható, a gazdaság adott kapacitásait optimálisan felhasználó trend. Csak akkor érdemes elkezdni foglalkozni vele, ha a gazdasági folyamatok már stacionáriusak, azaz léteznek egyfajta „normál” gazdasági struktúra – ez indokolja, miért kell megvizsgálni, lezárult-e a transzformációs válság. A gazdasági szerkezet átalakulása közepette nem érdemes fenntarthatóságot elemezni (pontosabban azt konzerválhatóságnak nevezik, és a nyolcvanas évek magyar gazdaságpolitikájának az alapkérdése volt). Több ilyen pálya is létezhet a termelési tényezők önmagukban vett, illetve kombinált hatékonyságától függően. A pályán haladás stabilitást, a tényezők optimális kiaknázását jelenti. Ennek feltétele egyrészt a pályát biztosító tényezőkombináció fenntartása – ezt hivatott kifejezni a „versenyképesség megőrzésének” kritériuma – másrészt a fejlődési út finanszírozhatósága, amihez a belső és külső egyensúly kritériumait kell figyelembe venni. Innen kezdve „egyszerű technika” a feltételek megfogalmazása, amelyeknek nem is az a lényegük, hogy az egyedül tökéletes szabályrendszert adják meg, hanem hogy jól kezelhető apparátusként fegyelmezőerővel bírjanak.

A transzparenca kapcsán fogalmazza meg a szerző: nem az a legfontosabb, hogy két százalék vagy négy százalék az adott mutató, hanem az, hogy minden évben kiszámítják, a többiekkel összehasonlítják, és igekeznek elkerülni a durva eltéréseket, mert akkor óhatatlanul el

kell kezdeni magyarázni a bizonyítványt. Ez a „Nem illik látványosan nagy marhaságot csinálni” szabály... Sajnos, a hazai gyakorlat elemzése kapcsán az embernek óhatatlanul az a benyomása támad, hogy „a fenntartható növekedés kutatási irányból a gazdaságpolitikai döntéshozatal szerves részévé válik” állítás nálunk egyelőre jövő idejű állítás.

Ezt az elemzési keretet felhasználva mutatja be a II. fejezet elsősorban Közép- és Kelet-Európa (kiemelten: Magyarország, kitekintően: Európai Unió) közelmúltját. A technicista nézőpontot mindig oldja (bármilyen képzavar is) a gazdaságtörténeti vagy inkább gazdaságfilozófusi szellem. A schumpeteri *romboló építés* a szerző egyik legkedvesebb gondolata, nem véletlen, hogy a könyv több pontján előbukkan, megerősítve vagy éppen ellenpontosva a „látottakat”. Állítása szerint a transzformációs válság a közép-európai térségben véget ért, az első nagy és kényszerű stabilizációkkal egyetemben (ahol is a rosszat egyszerre kell rázúdítani a társadalomra, és nem szabad adagolni – mint azt Antal László másik kedvenc eszméje sugallja).

A fenntartható pálya nem légtüres térben létezik – meghatározó a gazdaság institucionális szerkezete, elsősorban az állam, mégpedig a globalizálódó világban (szerencsére) egyre inkább korlátozott szerepvállalású állam és a finanszírozhatóság szempontjából kulcs szerepet játszó pénzügyi közvetítőrendszer (IV. fejezet).

A fenntartható pálya látszik – ez a pálya biztosítja a konvergenciát a nagyobb gazdasági egységhez, jelen esetben az Unióhoz (ennek sebességéről már vannak vitái a különböző álláspontok képviselőivel), s erre a pályára számos kritérium szerint sikerült is ráállni –, de egyáltalán nem biztos, hogy sikerül rajta maradni. A könyv jelentős része még a „boldog békeidőkben” született, és kicsit azt sugallta, hogy veszélyes lesodródásra már nem kerülhet sor, az alapkérdés csak az, mennyire „sebezhetőek” ezek a gazdaságok. Mire azonban a könyv elkészülni látszott, eljött 2002 tele, és az ismét Kasszandra-szerepre készülő szerzővel együtt szorongva nézzük: a lesodródás mégis lehetséges, ha a fiskális és monetáris politika sikeresen találja meg a legrosszabb játékelméleti egyensúlyt, s akkor menthetetlenül megint

az lesz a kérdés: „hogyan kerüljünk a fenntartható pályára”, és nem az, „hogyan maradjunk rajta”. Ezt a szomorú konklúziót fogalmazza meg az „utolsó utáni” V. fejezet.

Vitapontok

Vitáírás – a könyv folyamatosan vitatkozik a leendő olvasóval és a szerző által olvasott művekkel. Vitára ingerlő, de nehéz vele vitatkozni – hiszen Antal László hihetetlenül magabiztosan mozog a maga által létrehozott, végig gondolt, jól felépített rendszerben.

A fenntartható növekedés kulcsfogalom annak jelzésére, hogy a szerző nem hisz a „nagy ugrás”-ban. A nagy ugrás lehetetlenségét meggyőzően állítja, de nem bizonyítja (és azért mindig reménykedünk: talán nekünk, most az egyszerű, mégis sikerül). A bizonyíték annak szakszerű demonstrálása lenne, hogy a nem egyensúlyi, rövid távon nem finanszírozható változás valóban olyan kaotikus mozgáshoz vezet, ahonnan nincs visszatérés a fenntarthatósághoz (ezt az állítást akár matematikai képzavarnak is nevezhetnénk).

A fenntartható pályán maradási veszélyeztetési a gazdaságok „sebezhetősége” – e nagyon fontos fogalomnak viszont túlságosan elnagyolt a meghatározása, így aztán mérése is csak pontatlan lehet. Változatlanul nem tudom, miért vagyunk sebezhetőbbek, mint a lengyelek, észtek, litvánok – erre legfeljebb az ezeréves turáni átok ad magyarázatot.

Nem látom bizonyítva, hogy az exportorientáció az egyedül lehetséges stratégia, és a siker feltétlen biztosítéka – inkább csak meg vagyok győzve, hogy a közelmúlt ezt igazolja. De mi lesz, ha elvész ez a mérce, mert ami eddig kivitel volt, az belföldi együttműködés lesz?

Hogyan lehet mikroszinten, a vállalati döntéshozatal szintjén megfogalmazni „a termelőkapacitások szükségszerű és optimális összekapcsolódását”?

Meggyőzőnek, sőt bizonyító erejűnek tartom, amit a szerző a költségvetési stabilitás követelményeiről állít a fenntarthatóság kapcsán – ehhez képest elnagyoltnak és kevésnek a külső egyensúlyról elméletileg írottakat. Több bizonyítékot várok arra a ki nem mondott, de latensen megfogalmazott állításra, hogy „nem lehet kinőni a költségvetési csapdát, de ki lehet kerülni (ki lehet nőni) az adósságcsapdából”.

A végső megoldás

Végül is „végtelenül leegyszerűsítve a kérdést” (idézet a szerzőtől) bízzunk abban, hogy a négy- (esetleg öt-, de legalább a mesebeli három-) százalékos növekedési pálya meglesz, fenntartható lesz (versenyképesség!), és fenntarthatóan finanszírozható lesz (költségvetés!). És ekkor:

„Körülbelül száz-száztizenöt év múlva egy szép nyári napon, soron kívül megkondítják majd az ország összes harangjait. Sokan rá se hederítenek, pedig az a csengés-bongás nagy változások hírnöke lesz. Addigra Visegrádon újjáépül az egykori királyi palota sosem látott pompával, óriási termekkel, függőkertekkel. Az avatási ünnepségen – ezt jelzi a harangkongás – néhány aggastyánnak könnybe lábad a szeme. Valóban ez lesz az a perc, az a nagy és régen esedékes perc, amikor véget ér az ezeréves pech-széria.

[...]

Addig, ezt a pár évet ki kell bírni.” (Örkény István: NÉZZÜNK BIZAKODVA A JÖVŐBE!)

Király Júlia